

Paternal and Maternal Lineage and Milk-Kinship in Children Born via Surrogacy

Jafar Raayati¹, Ali Akbar Esmacili², and Sayyid Reza Mousavi³

1. PhD Student in Law, Islamic Azad University, Gorgan Branch, Gorgan, Iran. Email: raayati.jafar@gmail.com
2. *Corresponding Author*, Assistant Professor, Department of Law, Islamic Azad University, Gorgan Branch, Gorgan, Iran. Email: a.esmaile@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of Law, Islamic Azad University, Gorgan Branch, Gorgan, Iran. Email: 2064348166@iau.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
12 November 2022
Received in revised form
07 January 2023
Accepted
05 February 2023
Available online
22 June 2025

Keywords:

ijārah (leasing),
surrogacy,
lineage (nasab),
milk mother (umm al-
radā'ah),
child

ABSTRACT

Lineage is a legal relationship that emerges through the genesis of a human from another human's reproductive fluid, which the law has recognized and established its legal provisions. The realization of lineage in Islamic jurisprudence and positive law is founded on two axes conventional (natural method) and unconventional (laboratory method), with surrogacy being one of the unconventional methods. In this context, the fundamental question concerns the nature of paternal and maternal lineage of children born through this method. The present article, compiled through library research, investigates paternal and maternal lineage and examines the existence of milk kinship (radā'ī) between a child born through surrogacy and the surrogate mother. In this regard, the views of jurists and legal scholars have been critically analyzed. The results demonstrate that despite divergent perspectives among jurists and legal scholars in determining the lineage of infants born through surrogacy, the infant is attributed to the juridical parents (owners of the ovum and sperm). By a fortiori reasoning, the surrogate mother is recognized as the child's milk mother (umm al-radā'ah); consequently, she bears only marital prohibition (ḥurmah), but not other lineage effects such as inheritance or custody.

Cite this article: Raayati, J., Esmacili, A. A., & Mousavi, S. R. (2025). Paternal and Maternal Lineage and Milk-Kinship in Children Born via Surrogacy. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 19(1), 207-227. <http://doi.org/10.22034/fvh.2024.14689.1685>

© The Author(s). Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <http://doi.org/10.22034/fvh.2024.14689.1685>

Introduction

Nasab (lineage) refers to the kinship relationship established through the birth of a person from the gametes of another human being. In legal and Islamic jurisprudential systems, *nasab* is recognized as one of the foundational concepts, serving as the basis for numerous rulings, including inheritance, custody, and marital prohibition. In both Islamic jurisprudence and statutory law, *nasab* may be established in two ways: naturally (through conventional reproduction) and non-naturally (through assisted reproductive methods). One of the non-natural methods of establishing *nasab* is surrogacy, whereby a woman (the surrogate mother) carries and delivers a fetus conceived from the ovum and sperm of the intended parents. With advances in reproductive technologies in recent decades, surrogacy has expanded significantly and has raised complex questions concerning lineage determination and related rulings.

The primary questions in this field concern the determination of paternal and maternal lineage of children born through surrogacy, as well as the possible establishment of a *riḍāʾī* (milk-kinship) relationship between the child and the surrogate mother. These issues are contentious from both jurisprudential and legal perspectives, as jurists and legal scholars differ in their views on the lineage of such children. Some emphasize the biological connection (ownership of ovum and sperm), while others consider the gestational role of the surrogate mother in determining *nasab* or *riḍāʾī*. This study seeks to address these questions by analyzing the opinions of Islamic jurists and legal scholars concerning the lineage of children born via surrogacy. It aims to clarify the status of paternal and maternal *nasab* and the *riḍāʾī* relationship in such cases through a close examination of relevant jurisprudential and legal sources.

Methodology

This research employs a library-based method. Primary sources include classical jurisprudential works, scientific articles, statutory laws, and the opinions of jurists (*fuqahāʾ*) and legal scholars in the fields of lineage and surrogacy. Initially, major jurisprudential sources, including works of *fiqh istidlālī* (jurisprudential reasoning) and the fatwas of contemporary *marājiʾ al-taqlīd*, were reviewed. In addition, civil law provisions relating to *nasab* in Iran and in selected other jurisdictions that recognize surrogacy were analyzed.

Subsequently, scholarly articles and research published in reputable journals on surrogacy and lineage were studied. To ensure comprehensiveness, the views of leading jurists, as well as family law experts, were examined. Content analysis was employed to extract and compare different perspectives, enabling the identification of areas of consensus and divergence in jurisprudential and legal opinions. Furthermore, through analogical reasoning (*qiyās*) and jurisprudential inference (*istinbāt*), rulings

related to the possible *riḍāʿ* relationship between the child and the surrogate mother were derived.

Findings

The findings indicate significant differences of opinion among jurists and legal scholars regarding the lineage of children born through surrogacy. These divergences stem primarily from different jurisprudential and legal foundations, as well as from varying interpretations of the biological and gestational roles in determining *nasab*. The key findings are presented under three main headings:

a. Paternal and maternal lineage (*nasab abawī wa-ummī*)

The majority of jurists and legal scholars hold that paternal and maternal *nasab* of children born through surrogacy belongs to the intended parents—that is, the genetic parents who provided the ovum and sperm. From a jurisprudential perspective, paternal lineage is attributed to the man whose sperm was used to fertilize the ovum, and maternal lineage is attributed to the woman whose ovum was used in conception. This view is grounded in the principle that the genetic origin of the fetus is the decisive factor in establishing *nasab*. In Iranian civil law, Article 1158 of the Civil Code implicitly supports this position, as it defines lineage on the basis of genetic connection. However, some jurists, citing the surrogate mother's role in carrying and nourishing the fetus, argue that she may also be recognized in certain rulings—such as marital prohibition—as a *riḍāʿ* mother.

b. *Riḍāʿ* (milk-kinship) relationship

One of the central issues in this research is whether a *riḍāʿ* relationship is established between the surrogate mother and the child. In Islamic jurisprudence, *riḍāʿ* arises when a woman breastfeeds a child with her own milk. In the case of surrogacy, some jurists, by analogy (*qiyās al-awlawiyya*), argue that because the surrogate mother nourishes the fetus in utero through the umbilical cord, she may be considered a *riḍāʿ* mother. This analogy is based on the priority that nourishing a fetus during gestation is more direct than postnatal breastfeeding. However, this *riḍāʿ* relationship is generally limited to the prohibition of marriage and does not extend to other legal consequences of *nasab*, such as inheritance or custody. Other jurists reject this analogy, maintaining that *riḍāʿ* is restricted exclusively to breastfeeding after birth.

c. Jurisprudential and legal divergences

The existing divergences are largely due to differences in the interpretation of jurisprudential and statutory sources. In Shīʿī jurisprudence, for example, some authorities, such as Ayatollah Sistani, emphasize the primacy of the genetic connection and regard the surrogate solely as a gestational carrier, whereas some Sunni jurists place greater weight on the role of gestation. In Iranian law, there is no explicit statutory provision addressing this matter, leaving a legal vacuum.

Conclusion

This study demonstrates that the lineage of children born through surrogacy is a complex issue in both jurisprudence and law, requiring nuanced analysis. While differences exist among jurists and legal scholars, the predominant view is that both paternal and maternal *nasab* belong to the intended parents (the genetic parents). This conclusion is grounded in the central role of genetic factors in determining lineage, as recognized in Islamic jurisprudence and Iranian civil law. Nevertheless, by *qiyās al-awlawiyya*, the surrogate mother is considered a *riḍā* 'mother with respect to marital prohibition—a ruling that, while limited in scope, holds significant jurisprudential importance.

From a legal perspective, the absence of explicit legislation in Iran regarding surrogacy and the lineage of children born through this method underscores the need for clear and comprehensive laws. It is recommended that lawmakers, in collaboration with jurists and legal scholars, develop a legal framework that both adheres to Islamic jurisprudential principles and responds to the growing societal demand for clarity in matters relating to advanced reproductive technologies. Future research may benefit from comparative studies of surrogacy laws in different jurisdictions and their implications for lineage rulings, offering more effective solutions to the current challenges.

Author Contributions: All authors contributed equally to this work (33.3% each).

Data Availability Statement: Not Applicable.

Acknowledgements: No acknowledgments are to be made.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding: This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process: Information not yet submitted.

بررسی نسب پدری و مادری و رابطه خویشاوندی رضاعی کودکان متولد از رحم اجاره‌ای

جعفر رعایتی^۱، علی اکبر اسمعیلی^۲، و سیدرضا موسوی^۳

۱. دانشجوی دکتری حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد گرگان، گرگان، ایران. رایانامه: roayati.jafar@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد گرگان، گرگان، ایران. رایانامه: a.esmaeile@gmail.com

۳. استادیار گروه حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد گرگان، گرگان، ایران. رایانامه: 2064348166@iaui.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۰/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: اجاره، رحم اجاره‌ای، نسب، مادر رضاعی، کودک	نسب، رابطه‌ای اعتباری است که از رهگذر پیدایش یک انسان از نطفه انسان دیگر به وجود می‌آید و قانون نیز همین رابطه را در پیدایش آن معتبر دانسته و احکام آن را وضع نموده است. تحقق نسب در فقه و حقوق موضوعه بر دو محور عادی (روش طبیعی) و غیرعادی (روش آزمایشگاهی) استوار است که یکی از راه‌های غیرعادی آن استفاده از رحم اجاره‌ای می‌باشد. در این خصوص، سؤال اساسی چپستی نسب پدری و مادری کودکان متولد از این طریق است. در مقاله حاضر که با روش کتابخانه‌ای گردآوری شده، به بررسی نسب پدری و مادری و همچنین، بررسی وجود رابطه خویشاوندی رضاعی بین کودک متولد از رحم اجاره‌ای و مادر جانشین پرداخته شده است. در این راستا، آراء فقیهان و حقوق‌دانان درباره این مسئله واکاوی شده‌اند. نتایج مقاله نشان داده است که علی‌رغم اختلاف دیدگاه بین فقیهان و حقوق‌دانان در تعیین نسب نوزادان متولدشده از رحم اجاره‌ای، نوزاد به والدین حکمی (صاحبان تخمک و اسپرم) متناسب می‌گردد و مادر جایگزین به قیاس اولویت، به‌عنوان مادر رضاعی طفل شناخته می‌شود؛ لذا تنها با وی حرمت نکاح دارد، اما آثار دیگر نسب به‌مانند ارث یا حضانت را شامل نخواهد شد.

استناد: رعایتی، جعفر؛ اسمعیلی، علی اکبر؛ و موسوی، سیدرضا (۱۴۰۴). بررسی نسب پدری و مادری و رابطه خویشاوندی رضاعی کودکان متولد از رحم اجاره‌ای. *مطالعات فقه اسلامی و مباحی حقوق*، ۱۹(۱)، ۲۲۷-۲۰۷.

<https://doi.org/10.22034/fvh.2024.14689.1685>

مقدمه

عوامل مختلفی می‌تواند زمینه‌ساز ناباروری شود که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود. نخستین و مهم‌ترین عامل ناباروری این است که زوجها به دلیل نوعی بیماری مانند نقص در اسپرم مرد یا تخمک زن یا به دلیل وجود مشکلی در اندام‌های تناسلی یکی از طرفین که مانع لقاح اسپرم با تخمک می‌شود، نمی‌توانند صاحب فرزند شوند که در این موارد از روش لقاح مصنوعی یا به عبارت دیگر تلقیح خارج از رحم استفاده می‌شود؛ به این صورت که اسپرم یا تخمک تقویت شده و سپس، لقاح خارج از رحم و در محیط آزمایشگاهی انجام می‌شود و در نهایت، از آن نطفه در رحم زن قرار می‌گیرد. عامل دوم، وجود مشکل در رحم است. بدین معنی که مشکلی در انجام لقاح وجود ندارد، اما زن به صورت مادرزادی فاقد رحم است یا به دلیل بیماری، رحم زن برداشته شده است. عامل سوم، وجود بیماری رحمی یا بیماری‌هایی نظیر دیابت حاد است که حاملگی را برای زن غیرممکن می‌کند که در مورد چنین زنانی از رحم یک زن دیگر (رحم جایگزین) استفاده می‌شود.

در روش رحم جایگزین، پس از لقاح اسپرم و تخمک یک زوج، نطفه حاصله در رحم یک زن دیگر قرار داده می‌شود تا پس از پایان دوره بارداری، فرزند این زوج به دنیا بیاید. برای اجرای این روش، قراردادی بین زوج نابارور و زنی که از رحم او به عنوان رحم جایگزین استفاده می‌شود، منعقد می‌گردد که به آن قرارداد (اجاره رحم) گفته می‌شود و دارای مسائل متعدد فقهی و حقوقی است. در این میان، مهم‌ترین حکم وضعی که در اثر اجاره رحم مطرح می‌گردد، نسب می‌باشد. نسب امری اعتباری است که دارای منشأ اعتبار واقعی و حقیقی است و با وضع قانون یا قرارداد نمی‌توان این رابطه را تغییر داد (علوی قزوینی، ۱۳۸۰، ص. ۱۹۱) و علت حساسیت موضوع در این است که نسب، احکام وضعی کودک را که مربوط به نکاح، حریمیت، ارث، حضانت، ولایت، تربیت و وقف می‌باشد، تحت الشعاع قرار می‌دهد. لذا، مطالعه در مورد آن حائز اهمیت می‌باشد. با توجه به اهمیت موضوع، هدف این پژوهش پاسخگویی به این پرسش است که حکم فقیهان و حقوق دانان در ارتباط با تعیین نسب نوزادان حاصل از روش رحم اجاره‌ای چیست؟

به عنوان فرضیه پژوهش می‌توان بیان نمود که در تعیین نسب نوزادان متولدشده از رحم اجاره‌ای، نوزاد را منتسب به والدین حکمی (صاحبان تخمک و اسپرم) و مادر جایگزین را به قیاس اولویت، مادر رضاعی طفل می‌دانند که تنها با وی حرمت نکاح دارد، اما سایر آثار نسب به مانند ارث یا حضانت را شامل نخواهد شد. پیش از این، در این زمینه پژوهش‌هایی نیز صورت گرفته است که در جدول ذیل ذکر شده‌اند:

عنوان	سال	پژوهشگر	نتایج تحقیق
مطالعه تطبیقی وضعیت نسب طفل متولد از رحم جایگزین در حقوق ایران و آمریکا	۱۳۹۴	حاجی‌عزیزی و قفقازی‌الاصل	در حقوق ایران، طفل به صاحبان نطفه (صاحب اسپرم و تخمک) منتسب می‌باشد.
بررسی فقهی استفاده از رحم اجاره‌ای	۱۳۹۶	شاکری	از نظر وضعی نیز رابطه پدری برای صاحب اسپرم به صورت قطعی ثابت بوده و نسبت به اصل رابطه مادری صاحب و صاحب رحم، اگرچه شبهه‌ای وجود ندارد، اما در نوع رابطه که به صورت نسبی با رضاعی است، تأملاتی وجود دارد.
نسب کودکان متولدشده از رحم اجاره‌ای؛ مطالعه تطبیقی در حقوق موضوعه ایران و ترکیه	۱۳۹۹	رزم‌خواه	حقوق ایران کودک را منتسب به مادر ژنتیک (صاحب تخمک) می‌داند.

پژوهش‌های فوق می‌تواند در زمینه بررسی احکام رحم اجاره‌ای و نسب راهگشا باشد. با این حال ابهامات موجود در تکالیف حقوقی طرفین و چگونگی تمتع نوزاد به دنیا آمده از این روش از حقوق مدنی و همچنین ابهام در وضعیت فقهی و حقوقی طفل به دنیا آمده ضرورت پژوهش‌های بیشتر در این خصوص را آشکار می‌سازد. بدین منظور در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی به بررسی نسب کودکان در حالت استفاده از رحم جایگزین پرداخته خواهد شد.

تحقق نسب در استفاده از رحم اجاره‌ای

در این بخش، نسب کودک متولد از رحم اجاره‌ای مطالعه می‌شود و این پرسش مطرح می‌شود که نسب در این حالت ثابت می‌شود یا خیر؟ البته بحث هنگامی ضرورت دارد که عدم تحقق نسب در ولدالزنا ثابت باشد. در خصوص تحقق نسب در طفل متولد از رحم جایگزین اختلاف نظر وجود دارد. برخی عقیده دارند باید رابطه جنسی بین زن و مرد مباح باشد تا نسب، مشروع محسوب شود. آنان در تحقق نسب دو چیز را شرط می‌دانند: یکی ارتباط مشروع و دیگری ارتباط زوج و زوجه به طریق متعارف (حکیم، ۱۴۰۰ق، ص. ۲۱۵)، از این رو، چنانچه فرزندی از یک زن و مرد متولد شود و به نکاح صحیح یا شبهه مستند نباشد، نسب او مشروع نخواهد بود، هر چند ولدالزنا هم نباشد. بر اساس این نظریه، فرزند متولد از رحم جایگزین در صورتی که مشروع نباشد، نسب مشروع نیز نخواهد داشت. در اشکال این نظریه گفته شده است که این نظریه مدرک شرعی ندارد. اجماع و نص خاص که در مورد ولدالزنا به آن‌ها استناد شده ارتباطی به این مورد ندارد؛ زیرا نه اجماع می‌گوید که رابطه باید مباح باشد و نه حدیث فراش. مضافاً اینکه از حیث عرف و لغت نیز بر این کودک ولد صدق می‌کند و از طرف شرع نیز منعی نرسیده است (قبله‌ای خویی، ۱۳۸۴، ص. ۲۶۸). از دیدگاه فقیهان معاصر در تلقیح مصنوعی در خصوص انتساب، مباح بودن ارتباط شرط نیست. این نظریه با توجه به روایات وارده در مسئله مساحقه، که در آن خلاف آن را بیان می‌کنند، خدشه‌پذیر می‌نماید. برای روشن شدن این بحث، روایت منقول از امام حسن (ع) به اختصار بیان می‌شود:

«ابن مسلم گفت: شنیدم اباجعفر و اباعبدالله (ع) می‌گفتند: حسن بن علی (ع) در مجلس حضرت علی (ع) حضور داشت که عده‌ای وارد شدند و خواستند از حضرت علی (ع) مسئله‌ای را سؤال کنند. به علت عدم حضور حضرت در مجلس نزد امام حسن (ع) سؤال را طرح کردند. آن مسئله این بود که مردی با زن خود نزدیکی و زن با همان حالت بی‌درنگ با دختر باکره‌ای مساحقه نموده و در نتیجه این عمل، نطفه از رحم زن وارد رحم دختر گردیده و دختر حامله شده است. چه باید کرد؟ امام فرمود: ابتدا به زن رجوع کنید و از او مهر دختر باکره را بگیرید، زیرا طفل حاصل از مساحقه، از رحم دختر خارج نمی‌شود، مگر با ازاله بکارت وی. سپس زن را چون شوهر داشته، رجیم کنید و پس از آن به انتظار بنشینید تا دختر باکره زایمان و طفل را به پدرش داده و دختر را تازیانه بزنید» (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۸، ص. ۶۲۶).

آنچه از مدلول این دسته از روایات به دست می‌آید و اکثر فقیهان بزرگ امامیه نیز به آن معتقدند، این است که کودک به صاحب اسپرم ملحق می‌شود، اگرچه در اثر یک عمل حرام مانند مساحقه تولد یافته

باشد. در واقع، تحریم مسئله، در نسب طفل هیچ‌گونه اثری نداشته است. این مطلب شایان بررسی دقیق است زیرا در این زمینه فتاوایی از فقیهان نقل شده است که از جمله آن‌ها می‌توان به مورد زیر اشاره نمود: از روایات نقل شده در مسئله مساحقه زن شوهردار با دختر باکره، چنین برمی‌آید که شوهر چون با زن خود نزدیکی کرده، هیچ اراده و اختیاری در انتقال نطفه به دیگری نداشته و فرزند به او ملحق شده است، اما دختر باکره چون کارش نامشروع بوده، مشهور فقیهان با انتساب طفل به او مخالفت کرده‌اند و حکم زنا را درباره وی جاری ساخته‌اند. به نظر می‌رسد، در رابطه با تحقق نسب شرعی در حالت استفاده از رحم جایگزین، با توجه به نظر فقها، می‌توان حکم به تحقق نسب در حالت مادر جانشین، داد. از سوی دیگر، همان‌طور که گفتار و سخنان فقیهان اسلامی در باب نسب دلالت دارد، قانون‌گذار اسلام در مسئله نسب، حقیقت و تأسیس متفاوت از تأسیس عرفی ایجاد نکرده و تنها در ولدزنا به ادله مصالحی و بر اساس ادله خاص در نسب ناشی از آن یا در بعضی از احکام مترتب بر آن تصرف نموده است. بنابراین، مطابق معیارها و قواعد اصولی، در غیرمورد خاص «زنا» بایستی به عام رجوع شود. عام در فرض بحث، مشروعیت نسب لغوی و عرفی است.

ممکن است ایراد شود که قانون‌گذار برای اثبات نسب، آمیزش و نزدیکی زوجین را معتبر دانسته است؛ زیرا برابر ماده ۱۱۵۸ قانون مدنی: «طفل متولد در زمان زوجیت ملحق به شوهر است مشروط بر اینکه از تاریخ نزدیکی تا زمان تولد کمتر از ۶ ماه و بیشتر از ده ماه نگذشته باشد». بدین ترتیب، برابر ماده فوق‌الذکر، طفل متولد در زمان زوجیت در صورتی به شوهر نسبت داده می‌شود که بین او و زن، نزدیکی واقع شده باشد. بنابراین، طفلی که به وسیله تلقیح مصنوعی زن و شوهر به دنیا آمده است، به دلیل عدم وقوع نزدیکی بین زن و شوهر، به شوهر منتسب نمی‌گردد.

این برداشت برابر نظر فقیهانی است که در آن، اگر مرد با زنی آمیزش جنسی نداشته باشد، کودک تولد یافته به او ملحق نشده و فرزند وی به حساب نمی‌آید (حمدالهی و روشن، ۱۳۹۳، صص. ۱۹۳-۱۹۷). به هر حال، باید بررسی شود که با توجه به این شرایط، به دلیل عدم وقوع نزدیکی بین زن و شوهر، طفلی که به وسیله تلقیح مصنوعی زن و شوهر به دنیا آمده است، را می‌توان به شوهر منتسب دانست یا خیر. برخی فقیهان مانند آیت‌الله سیدمحسن حکیم (ره) که در تحقق نسب ارتباط زوج و زوجه به طریق متعارف و ارتباط مشروع را شرط می‌دانند، معتقدند که نسب با تلقیح ثابت نمی‌شود اگرچه تلقیح اسپرم زوج به زوجه باشد.

در مقام نقد و بررسی موارد مطرح شده می‌توان بیان داشت:

هرچند موضوع اعتبار آمیزش جنسی (دخول) در مباحث مختلفی از کتاب فقه (الحاق ولد در ازدواج دائم و موقت، لزوم رعایت عده، لعان و نفی ولد) و به تبع آن در مواد ۱۱۵۸، ۱۱۵۹ و ۱۱۶۰ قانون مدنی مطرح شده است، اما به نظر می‌رسد اعتبار آمیزش جنسی در تحقق نسب و برقراری ارتباط خویشاوندی میان پدر حقیقی-بیولوژیک و کودک، تنها از این جهت است که در شرایط عادی و البته در بیشتر موارد، راه انتقال اسپرم به رحم زن آمیزش جنسی است و از آن بر نمی‌آید که «نزدیکی» را وسیله منحصر مشروع ساختن نسب قرار داده باشد. به همین دلیل، در تحقق نسب طفلی که در اثر تفخیز یا سایر تماس‌های

بدنی زن و شوهر ایجاد شده است تردید وجود ندارد، به‌طوری‌که در نزدیکی‌های غیرمتعارف (وطی در دبر) یا تفخیز نیز اگر احتمال رسیدن اسپرم به رحم وجود داشته باشد، فرزند به صاحب اسپرم ملحق می‌شود. هرچند این‌گونه نزدیکی یا رابطه به‌خودی‌خود نمی‌تواند عامل بارداری شود.

برخی معتقدند نزدیکی جنسی فقط راه معتاد آبستنی است و نفس این اقدام، به‌تنهایی اثری در احکام نسب ندارد و آنچه سبب انتساب طفل به پدر و مادر می‌شود، رابطه زوجیت بین آنان یا اعتقاد به وجود چنین رابطه‌ای است و در انتساب طفل به پدر و مادر نباید تردید کرد (کاتوزیان، ۱۴۰۰، ص. ۳۱). پس اگر نزدیکی جنسی شرط لازم شمرده شود؛ به آن دلیل خواهد بود که علم به تحقق‌پیدانکردن آن، علم به وجود مانع بر سر راه تحقق نسب و حصول خویشاوندی است. ازاین‌رو، اگر پدر بیشتر از زمان بارداری (ده ماه) از همسر خود دور باشد (غیبت)، فرزند به او ملحق نمی‌شود؛ زیرا آمیزش در خلال آن ممکن نبوده است.

از مجموع مطالب مطرح‌شده می‌توان نتیجه گرفت که «نزدیکی جنسی» مذکور در مواد ۱۱۵۸ و ۱۱۵۹ قانون مدنی به‌اعتبار اینکه سبب انعقاد نطفه می‌گردد مورد نظر قانون‌گذار واقع شده است و خصوصیتی در نزدیکی و مواقعه زوجین نیست تا در نسب مؤثر گردد.

وضعیت نسب کودک متولدشده از رحم اجاره‌ای

درباره نسب پدری کودکان متولدشده از روش رحم اجاره‌ای، اختلاف‌نظر عمده‌ای وجود ندارد، ولی در باب نسب مادری آن‌ها، آرای گوناگونی وجود دارد که آثار فراوانی بر آن مترتب می‌باشد. ازاین‌رو، در دو قسمت به بررسی نسب پدری و مادری این کودکان پرداخته می‌شود و در نهایت، با توجه به ملاک‌های خویشاوندی رضاعی، رابطه خویشاوندی رضاعی بین کودک متولدشده از روش رحم جایگزین و مادر جانشین بررسی خواهد شد.

۱- نسب پدر

در فقه شیعه و در قانون، به‌منظور اثبات نسب و حفظ آرامش خانواده‌ها، اماراتی به‌عنوان راه‌های ثبوت نسب مشروع بیان گردیده است. از جمله مهم‌ترین آن‌ها جهت اثبات نسب پدری، اماره فراش می‌باشد. فراش در لغت، به‌معنای بستر است. در اصطلاح حقوقی مقصود از اماره فراش این است که چنانچه کودکی از زن شوهردار به‌دنیا آمده باشد، به‌سبب این قاعده، فرزند شوهر محسوب می‌گردد و مستند اصلی قاعده فراش این حدیث نبوی می‌باشد که می‌فرماید: «الولد للفراش و للعاهر الحجر». در این حدیث، دو احتمال در معنای فراش داده شده است. امکان دارد فراش به‌مفهوم بستر باشد و مراد از آن، نزدیکی مشروع باشد و یا به‌معنای رابطه زوجیت بین زوجین باشد. با درنظرگرفتن احتمال دوم، قطعاً می‌توان طفل را به والدین حکمی ملحق نمود؛ چون، بین آن‌ها رابطه زوجیت برقرار بوده است. ولی بر اساس احتمال نخست که مقصود از فراش، بستر و نزدیکی است؛ جهت الحاق کودک به والدینش بایستی بستر را در معنای عام‌تری از نزدیکی متعارف و تناسلی به کار برد تا شامل لقاح اسپرم و تخمک در رحم مادر جانشین نیز بشود. لذا، می‌توان ادعا نمود که واژه نزدیکی مورد استفاده در ماده ۱۱۵۸ ق.م.هم به‌عنوان سبب انعقاد نطفه و تکوین

کودک به کار رفته است و در تلقیح مصنوعی هم ترکیب اسپرم و تخمک اتفاق می‌افتد (حاجی عزیزی و قفقازی الاصل، ۱۳۹۴، ص. ۷).

نزدیکی جنسی اشاره شده در ماده‌های ۱۱۵۸ و ۱۱۵۹ قانون مدنی، به اعتبار اینکه باعث غالب انعقاد نطفه است، مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته و خصوصیتی در نزدیکی و مواقعه زوجین نیست تا در تحقق نسب اثرگذار باشد. لذا، در اثبات نسب پدری در مسئله مادر جانشین گفته می‌شود که این طفل، نتیجه عملی می‌باشد که ارکان تشکیل دهنده رابطه مشروع را دارد که این ارکان سه گانه شامل رابطه زوجیت بین مرد و زن (صاحب اسپرم و تخمک)، تکنون طفل بعد از نزدیکی و انجام نزدیکی می‌باشد. منظور از نزدیکی، آمیزش و اختلاط منی مرد با تخمک زن می‌باشد نه صرف نزدیکی به روش متداول. لذا، طفل حاصل از این لقاح هم مشروع است و لازمه مشروعیت وی این است که به پدر و مادر خود منتسب گردد (حاجی عزیزی و قفقازی الاصل، ۱۳۹۴، ص. ۸).

۲- نسب مادر

اگر جنین بعد از ترکیب در رحم صاحب تخمک قرار گیرد در مادر بودن زن و اینکه فرزند به او منسوب است اختلافی نیست فقط اختلاف در رحم اجاره‌ای است که جنین بعد از لقاح به رحم زن دیگری منتقل شده است. در اینجا بین فقیهان در خصوص اینکه صاحب تخمک مادر است یا صاحب رحم یا هر دو اختلاف نظر وجود دارد.

۲-۱- مادر صاحب تخمک مادر قانونی است

برای بررسی این مسئله می‌توان به اصل عدم حرمت و عدم قرابت توسل جست. بر اساس مبانی اصولی مانند اصل عدم حرمت و عدم قرابت حکم به تحقق خویشاوندی بین طفل و زنی که نطفه او در مرحله تکنون شرکت نداشته، ولی تکامل طفل در رحم او انجام شده است، موجه به نظر نمی‌رسد. ولی رابطه خویشاوندی بین طفل و مادر ژنتیکی برقرار بوده و مطابق با اصل هم می‌باشد. بدین ترتیب مادر ژنتیکی مادر قانونی طفل است.

علاوه بر اصل عدم حرمت و عدم قرابت، آیات زیر نیز بر این مسئله که ملاک تعیین نسب نطفه است، دلالت می‌کند:

«أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى. أَلَمْ يَكُنْ نَطْفَةً مِنْ مَنِيِّ يَمَنِ. ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّى. فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى» «آیا انسان پندارد که بی‌هوده رها می‌شود؟ آیا او نطفه‌ای نبود که در رحم ریخته می‌شود؟ سپس خون بسته‌ای بود و خدایش شکل داد و درست کرد و از آن دو جنس نر و ماده را قرار داد؟» (قیامت ۳۶-۳۹).

«هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا. إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا» «آیا بر انسان زمانی از روزگار آمد که هنوز چیزی قابل ذکر نبود؟ ما انسان را از نطفه مختلط خلق کردیم که امتحانش می‌کنیم و او را شنوا و بینا قرار می‌دهیم؟» (دهر، آیات ۲-۳).

«وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ. مِن نُّطْفَةٍ إِذَا تُمْنَىٰ» «جفت نر و ماده آفریده است از نطفه‌ای که می‌ریزد» (نجم، آیات ۴۵-۴۶).

«وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» «و همانا انسان را از گل خالص آفریدیم سپس او را نطفه گردانیده و در جای استوار صاحب صلب و رحم قرار دادیم، آنگاه نطفه را از علقه و علقه را از گوشت پاره و باز آن گوشت را استخوان و سپس، بر استخوان‌ها گوشت پوشانیدیم. پس از آن خلقتی دیگر انشا نمودیم. آفرین بر قدرت کامل بهترین آفریننده» (مؤمنون، آیات ۱۲-۱۴).

نحوه استدلال به همه آیات فوق یکسان است و آن این است که در همه آن‌ها آفریدن انسان به نطفه نسبت داده شده و تصریح شده است که نطفه از اسپرم است، آن هنگام که در رحم ریخته شود. شاید تقیید به زمان برای تعیین سلامت اجزای موجود در اسپرم و شایستگی آن‌ها برای انسان شدن در یک زمان معین است، نه آنکه انسان به گونه مطلق از اسپرم آفریده شده باشد. این خود به این حقیقت اثبات شده علمی اشاره دارد که حیات این اجزا تنها در یک دوره زمانی محدود، ممکن است.

۲-۲- زن صاحب رحم، مادر قانونی است

طبق آیات زیر، تنها ملاک نسب نطفه نیست، بلکه می‌توان فرزند را به غیر نطفه نیز نسبت داد:

۱. «الَّذِينَ يَظَاهَرُونَ مِنْكُم مِّن نِّسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِنَّ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ غَفُورٌ» «کسانی که از شما نسبت به همسرانشانظهار می‌کنند و می‌گویند تو نسبت به من به منزله مادرم هستی آنان هرگز مادرشان نیستند مادرانشان تنها کسی است که آن‌ها را به دنیا آورده است...» (مجادله ۲).

جهت استدلال به این آیه روشن است، چون این آیه به صراحت مادر را تنها همان زنی می‌داند که نوزاد را می‌زاید خواه نطفه از او و همسرش باشد و خواه نباشد. برخی فقیهان نیز معیار الحاق فرزند را به زن ولادت دانسته‌اند. چنانچه صاحب جواهر در قضیه مواقعه مرد با همسرش و مساحقه زن با کنیز و حمل برداشتن کنیز می‌گوید: فرزند قطعاً به همسر مرد ملحق نمی‌شود، زیرا از او متولد نشده است (نجفی، ۱۳۹۷، ج. ۴، ص. ۲۹۸).

اما حق آن است که مقدمات حکمت نسبت به موضوع مورد بحث، فراهم نیست، زیرا آیه در مقام نفی مادر بودن از زنانی است که با آنانظهار شده است نه آنکه در مقام اثبات باشد تا در نتیجه بتوان برای آن اطلاقی تصور کرد. از طرفی ممکن است «ولدنهم» به معنای زایمان نباشد، چون نظیر این واژه در قرآن در مورد پدر هم وجود دارد که نمی‌شود حمل به زایمان کرد: «وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ» «و قسم به پدر و فرزندان او» (بلد ۳). مضافاً اینکه در قرآن هر جا از زایمان صحبت شده تعبیر به وضع حمل گردیده است. در مورد حضرت مریم (س) واژه وضع حمل به کار رفته است. در سوره طلاق آیه ۴ نیز در مورد زن‌های حامله آمده است که عده ایشان بعد از وضع حمل تمام می‌شود: «... وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ...» «و

نیز زنانی که حیض ندیده (لیکن در سن حیض باشند آن‌ها هم سه ماه عده نگه دارند) و زنان حامله مدت عده‌شان تا وقت زاییدن است» (طلاق ۴). در طلاق بائن نیز مرد باید نفقه زن حامل را تا زمان وضع حمل زن بپردازد که آیه ۶ سوره طلاق به آن اشاره دارد: «... وَإِنْ كُنَّ أُولَاتٍ حَمْلٌ فَأَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ...». «و به زنان مطلقه اگر حامله باشند تا وقت وضع حمل نفقه دهید» (طلاق ۶). بنا بر آنچه بیان شد، چه‌بسا منظور آیه ۲ مجادله زایمان نباشد، بلکه کسی است که کودک از او ناشی شده است.

۲. «خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقْكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ قَانِي تَصَرُّفُونَ» «او شما را در شکم مادرانتان آفرینشی بعد از آفرینش دیگر در میان تاریکی‌های سه‌گانه می‌بخشد، این است که خداوند پروردگار شما که حکومت عالم هستی از آن اوست هیچ معبودی جز او نیست، پس چگونه از راه حق منحرف می‌شوید؟» (زمر ۶).

جهت استدلال به این آیه این است که خلقتی پس از خلقت اولیه از مواردی دیگر بر روی ماده آغازین نطفه و جنین ظهور دارد. بنابراین، نسبت و نسب تنها به نطفه و جنین منحصر نیست بلکه می‌توان فرزند او را به دیگر موادی که زن صاحب رحم آن‌ها را فراهم کرده است، نسبت داد.

۳. «اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَى وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ» «تنها خدا می‌داند که بار حمل آبستنان عالم چیست و رحم‌ها چه نقصان و چه زیادت خواهد یافت و مقدار همه‌چیز در علم ازلی خدا معین است» (رعد ۸).

۴. «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَى الْمَصِيرِ» «و انسان را سفارش کردیم به پدر و مادرش که مادرش درحالی که ضعف بالایی ضعف داشته او را حمل کرد» (لقمان ۱۴).

چگونگی استدلال این گروه به آیات مزبور این است که خداوند مادر را چنین توصیف می‌کند: «مادر است که حمل و زایمان می‌کند و رنج و مشقت بارداری و سستی آن را تحمل می‌کند». مفهوم مخالف آیه چنین است که اگر کسی مشقت بارداری را تحمل نکند مادر نیست. در فرض مسئله چون صاحب تخمک جنین خود را در رحم خویش نگه نداشته و او را وضع حمل نکرده است؛ بنابراین، مادر طفل به شمار نمی‌آید. این استدلال خالی از مناقشه نیست، زیرا آیات فوق هیچ‌کدام در این زمینه مفهوم ندارند و قید «حملته» قید غالبی است و گرنه ممکن است مادری باشد که حامل نباشد و ممکن است زنی حامل کودکی باشد و مادر او نباشد. مانند زنی که از زنا باردار است، مشهور، او را مادر می‌دانند.

۳-۲- طفل دارای دو مادر قانونی است

گروهی نیز مبنای انتساب کودک به زن را عرف می‌دانند و بر این عقیده‌اند که عرف به‌روشنی هر دو زن را مادر می‌شناسد و مانعی ندارد که کودکی صاحب دو مادر باشد، زیرا رابطه پدری و مادری نیز دو رابطه هستند که همزمان با هم وجود دارند. بدین ترتیب، طفل در یک زمان می‌تواند دارای دو رابطه مادری باشد، چون هر دو رابطه اعتباری است و از لحاظ حقوقی وجود هر دو در یک زمان اشکالی ندارد (قاسم‌زاده،

۱۳۸۷، ص. ۶۴). با این حال، ادعای اینکه عرف چنین برداشتی را دارد، قابل قبول نیست. آنچه عرف می‌پذیرد و اسلام نیز بر آن صحه می‌گذارد، آن است که طفل ملحق به صاحبان اسپرم و تخمک می‌باشد و صاحب رحم تنها حمل و ظرف رشد و پرورش جنین را عهده‌دار است. چنانچه بعد از ترکیب اسپرم و تخمک، زوجین نطفه را در دستگاه قرار دهند، عرف هیچ‌گاه نمی‌گوید دستگاه، مادر قانونی طفل است. استناد به رابطه پدر و مادری در یک زمان برای اثبات دو رابطه مادری نیز عقلانی نیست، زیرا جنین از ترکیب اسپرم پدر و تخمک مادر ایجاد می‌شود، یعنی اجزای تشکیل‌دهنده نطفه از پدر و مادر است ولی در مورد زن صاحب تخمک و زن صاحب رحم نمی‌توان این‌گونه استدلال کرد. بنابراین، چنین قیاسی صحیح نیست. در انتهای این بخش می‌توان گفت؛ به نظر می‌رسد از سه دیدگاه عمده‌ای که پیرامون نسب مادری کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای ذکر گردید، طرفداران دیدگاه اول، دارای استدلال‌های محکم‌تری هستند، زیرا بر اساس یافته‌های پزشکی، نطفه کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای از لقاح اسپرم و تخمک پدر و مادر حکمی به دست می‌آید و تنها بخش بسیار اندکی از ژنتیک طفل از مادر صاحب رحم به وی منتقل می‌شود. لذا، می‌توان گفت، صرف گذراندن مراحل رشد در رحم، سبب تحقق نسب نمی‌باشد.

بررسی رابطه خویشاوندی رضاعی کودک و مادر جانشین

یکی از مسائلی که در بحث استفاده از روش رحم اجاره‌ای دارای آثار عملی بسیار زیادی می‌باشد، امکان یا عدم امکان ایجاد رابطه خویشاوندی رضاعی بین کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای با مادر جانشین است. با توجه به آنکه شمار این کودکان روبه‌افزایش است بررسی و تبیین این موضوع باعث می‌شود تا قانون‌گذار با وضع قانونی جامع و مبتنی بر مصلحت از بروز بسیاری مشکلات در آینده جلوگیری نماید. از آنجاکه رابطه خویشاوندی رضاعی دارای آثار مهمی می‌باشد و بررسی امکان یا عدم امکان ایجاد رابطه خویشاوندی بین کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای و مادر جانشین نیاز به ذکر مقدماتی دارد، پیش از ورود به بحث اصلی و بررسی نظریات موافقان و مخالفان و گرفتن نتیجه نهایی، ذکر دو نکته لازم به نظر می‌رسد:

۱- رابطه حرمت نسبی و حرمت رضاعی

با توجه به برخی آیات مانند «أُمَّهَاتُكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ...» «به دخترانی که از شوهر قبلی زن شما هستند» (نساء ۲۳) و روایات «یحرم من الرضاع ما یحرم من النسب» در حقوق اسلامی و به تبع آن در حقوق ایران، نهادی به نام رضاع وجود دارد که نوعی از قرابت است که از طریق شیرخوردن با رعایت شرایطی خاص میان کودک شیرخوار (مرتضع) و زنی که به او شیر می‌دهد (مرضعه) و به تبع آن خویشاوندان یکدیگر حاصل می‌شود و مانند قرابت نسبی موجب حرمت نکاح می‌گردد. شاید علت آنکه قرابت رضاعی در این مورد شبیه قرابت نسبی می‌باشد آن است که همانند فرزند نسبی که از خون مادر تغذیه کرده و رابطه خونی بین این مادر و فرزند وجود دارد و این وحدت خون باعث ایجاد خویشاوندی نسبی بین آن‌ها گردیده، فرزند

رضاعی هم از شیر مادر که از خون اوست پرورش یافته و با توجه به تأثیر فراوان شیر مادر در رشد کودک، یک نوع رابطه عاطفی بین مادر و کودک ایجاد شده است (کاتوزیان، ۱۴۰۰، ص. ۲۶۵).

۲- منشأ پیدایش و سلول سازنده جنین از ناحیه مادر:

در فرآیند استفاده از روش رحم اجاره‌ای، بدون هیچ تردیدی، از نظر دانش پزشکی منشأ پیدایش و سلول سازنده جنین از ناحیه مادر، تخمک زن است (رضانیا معلم، ۱۳۸۶، ص. ۳۱۴). لذا، از انتساب کودک چه از لحاظ طبیعی و ژنتیکی و چه از لحاظ اخلاقی و عرف و عادت به صاحب تخمک، نمی‌توان چشم پوشید. در واقع، تکوین جنین و پیدایش کودک، همیشه با دو عنصر اسپرم و تخمک همراه است و چون همیشه صاحب اسپرم پدر کودک به شمار می‌رود، علی‌القاعده صاحب تخمک نیز مادر کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای به حساب می‌آید و بنابراین، هیچ رابطه نسبی بین مادر جانشین و کودک وجود ندارد.

الف) جانشینی در بارداری: گاهی هیچ‌یک از زوجین عقیم نیست (مرد اسپرم تولید می‌کند و زن تخمک آزاد می‌سازد)، اما به دلیل برخی نارسایی‌های بیولوژیک، نقص‌های ارگاتیک، ابتلا به برخی بیماری‌ها یا فقدان رحم، زن توانایی نگهداری و پرورش جنین در رحم خود را ندارد. جهت رفع این مشکل، تلقیح جنین، به کمک اسپرم پدر و تخمک مادر در آزمایشگاه انجام شده است. در ادامه، جنین لقاح‌یافته به رحم زن ثالثی منتقل می‌گردد که هیچ نوع رابطه ژنتیکی با کودک ندارد. در این نوع از جانشینی در بارداری هم می‌توان در اشکال متنوع از تخمک و اسپرم اهدایی در هنگامی که تخمک و اسپرم قابل زیست نباشند، استفاده نمود. در این شرایط، ترتیبات مختلف اجاره رحم می‌تواند سبب تغییر در نتیجه دادرسی شود. در شرایطی که از اسپرم و تخمک والدین متقاضی در تکون کودک استفاده می‌گردد، از یک طرف، مادر جانشین و همسر وی (در صورت تأهل) بر اساس قوانین مرتبط با زایمان و از طرف دیگر، والدین متقاضی بر اساس وجود رابطه ژنتیکی با کودک، به عنوان والدین کودک به شمار می‌روند. در این وضعیت، جهت احترام به حاکمیت اراده طرفین و اینکه فقط والدین متقاضی بتوانند به عنوان اولیای کودک شناخته شوند، تحصیل حکم نسب قبل از تولد می‌تواند در بی‌اثر نمودن ادعای نسب کودک از طرف مادر جانشین و همسرش، مثمرتر واقع گردد. لذا، تحصیل حکم نسب قبل از تولد، فقط زمانی که از نطفه والدین متقاضی در تکون کودک استفاده شده باشد، می‌تواند در اثبات ادعای نسب مفید واقع گردد و در شرایطی که از تخمک یا اسپرم اهدایی در تکون جنین استفاده گردد، والدین متقاضی باید با طی نمودن فرایند فرزندخواندگی رابطه قانونی خود با طفل را برقرار نمایند.

ب) جانشینی سنتی رحم: قبل از پیشرفت پزشکی در استفاده از روش‌های باروری مصنوعی، تنها فناوری موجود جهت شروع یک بارداری، به کارگیری تلقیح مصنوعی بود که به سبب آن، به طور سنتی مادر جانشین با به کارگیری تخمک خود و اسپرم پدر متقاضی، باردار می‌گردد. در جانشینی سنتی رحم، با توجه به اینکه از تخمک مادر جانشین در بارداری استفاده می‌گردد، وی، مادر قانونی و ژنتیکی کودک به شمار می‌رود. همچنین، اگر از اسپرم پدر متقاضی استفاده گردد،

به سبب وجود رابطه ژنتیکی با کودک، او پدر قانونی و ژنتیکی کودک به شمار می‌رود. علاوه بر این، شوهر مادر جانشین، صرفاً به سبب اینکه او در طول دوران بارداری و تولد کودک، با مادر جانشین رابطه زناشویی دارد و همسر قانونی وی به شمار می‌آید، به صورت فرضی، پدر کودک محسوب می‌گردد و مادر متقاضی، هیچ نوع رابطه ژنتیکی با کودک نخواهد داشت. لذا، در وضعیت عادی هنگامی که از رحم جایگزین جهت بارداری استفاده می‌گردد، نام مادر جانشین به عنوان مادر قانونی کودک در سوابق تولد وی در بیمارستان ثبت می‌گردد، چون او کودک را به دنیا آورده است و چنانچه او ازدواج کرده باشد، نام شوهر او هم در سوابق تولد طفل ثبت خواهد شد.

۳- رابطه بین کودک و مادر اجاره‌ای

سؤال اساسی آن است که با توجه به اینکه کودک متولد شده از روش رحم اجاره‌ای ماه‌ها در رحم مادر جانشین بوده و گوشت و پوست و استخوان او از خون این زن تشکیل شده است، آیا می‌توان به کمک وحدت ملاک یا به استناد مفهوم اولویت، اثر قرابت رضاعی که همان محرمیت است را نسبت به رابطه بین کودک و مادر جانشین سرایت داد یا خیر؟ در این باره، بین فقیهان و حقوق دانان اختلاف نظر شدیدی وجود دارد که در دو قسمت به بررسی ادله و مستندات موافقان و مخالفان وجود رابطه خویشاوندی رضاعی بین مادر جانشین و کودک متولد شده از روش رحم اجاره‌ای پرداخته تا در نهایت، نظری که دارای ادله و استدلال‌های محکم‌تری می‌باشد، برگزیده شود.

ذکر این نکته شایسته است که تا وقتی که قانون‌گذار در رابطه با نکات مبهم قرارداد استفاده از رحم جایگزین و آثار آن موضع خود را روشن ننماید این اختلاف نظرات ادامه می‌یابد و چه بسا حقوق بسیاری از افراد در آتش این اختلاف نظرات حقوقی پایمال گردد (رخشنده‌رو، ۱۳۸۷، ص. ۴۰۸). لذا، لازم است قانون‌گذار با توجه به مبانی فقهی و حقوقی موجود، با وضع قانون به نکات مبهم در رابطه با قرارداد رحم اجاره‌ای، از جمله موضوع مورد بحث، پایان دهد.

۳-۱- دیدگاه موافقان وجود رابطه رضاعی بین کودک و مادر جانشین

این دسته از فقیهان و حقوق دانان خود به سه دسته تقسیم می‌شوند:

الف- هر دو زن صاحب تخمک و صاحب رحم، مادر رضاعی‌اند

طرفداران این نظریه بر این باورند که چون کودک متولد شده از روش رحم اجاره‌ای از نظر تخمک با مادر حکمی و از نظر نگهداری و زایمان با مادر جانشین، ارتباط طبیعی دارد و از آنجایی که برای به وجود آمدن کودک هم تخمک و هم رحم لازم است و در بحث رحم اجاره‌ای هریک از این دو مورد از یک زن می‌باشد؛ بنابراین، هیچ‌یک از مادر جانشین و مادر حکمی با کودک رابطه نسبی ندارند و هر دو به علت آنکه یکی با تخمک و دیگری با نگهداری در رحم در تکنون کودک نقش دارند، مادر رضاعی کودک متولد شده از روش رحم جایگزین به حساب می‌آیند (احمدی، ۱۳۸۵، ص. ۶۹).

این دیدگاه قابل خدشه می‌باشد، زیرا از یک سو اگرچه در بحث رحم اجاره‌ای، صاحب تخمک و صاحب رحم دو زن مختلف می‌باشند، این موضوع دلیل نمی‌شود که رابطه نسبی بین کودک و صاحب تخمک وجود نداشته باشد، چون بدون هیچ تردیدی از نظر دانش پزشکی منشأ پیدایش سلول سازنده جنین از ناحیه مادر، تخمک زن است و بر این اساس، کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای، به زن صاحب تخمک ملحق می‌گردد و وی مادر واقعی و طبیعی کودک به حساب می‌آید نه مادر رضاعی که برای تحقق آن شرایط خاص در فقه و قانون پیش‌بینی شده است. از سوی دیگر، نظر به اینکه رابطه خویشاوندی رضاعی تنها موجب حرمت نکاح و محرمیت می‌شود و آثار دیگر خویشاوندی مانند حضانت و ارث را به همراه ندارد، اگر هم زن صاحب تخمک و هم زن صاحب رحم، مادر رضاعی کودک به شمار روند، باید بین زن صاحب تخمک و زن صاحب رحم با کودک تنها آثار خویشاوندی رضاعی (نه خویشاوندی نسبی) را در نظر گرفت و آثار دیگر خویشاوندی نسبی مانند حضانت و ارث را نمی‌توان بر این رابطه مترتب نمود. این موضوع، جدا از آنکه منطقی به نظر نمی‌رسد، می‌تواند منشأ پیدایش مشکلات فراوانی در آینده گردد.

ب- زن صاحب تخمک، مادر نسبی و صاحب رحم مادر رضاعی است

این دسته از فقیهان و حقوق‌دانان معتقدند که مادر جانشین نیز عنوان مادری دارد، اما تنها حکم مادر رضاعی بر او بار می‌شود و در نتیجه، بین کودک و مادر جانشین، رابطه محرمیت و حرمت نکاح به وجود می‌آید (مهرپور، ۱۳۷۶، ص. ۸۴). دلیل این امر هم رشد و نمو کودک در اثر تغذیه از بدن مادر است؛ هنگامی که بر اثر نوشیدن مقداری شیر با رعایت شرایط ماده ۱۰۴۶ قانون مدنی بین کودک و صاحب شیر رابطه محرمیت ایجاد می‌شود، به قیاس اولویت بین مادر جانشین و کودکی که نه ماه در رحم وی بوده و از شیره جان او استفاده نموده نیز رابطه محرمیت ایجاد می‌شود، زیرا ملاک و ضابطه رضاع، یعنی روییدن گوشت و محکم‌شدن استخوان، در اینجا نیز وجود دارد و در نتیجه، می‌توان احکام رضاع را جاری کرد (صادقی‌مقدم، ۱۳۸۵، ص. ۱۶۳). این امر به هیچ‌وجه قیاس نیست، بلکه تمسک به اولویت و حجت است (گواهی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۶). در عین حال، اخلاق عمومی، روان‌شناسی، و باورهای تاریخی و اجتماعی نیز این را تأیید می‌کند و بین مادر جانشین و کودک محرمیت قائل می‌شود (رضانیا معلم، ۱۳۸۶، ص. ۴۰۲).

نظر این دسته از حقوق‌دانان، اگرچه نسبت به نظر گروه قبلی منطقی‌تر می‌باشد، باز هم با اشکال مواجه است، زیرا اولاً، اگرچه در بحث خویشاوندی رضاعی رشد و نمو جسمانی کودک از مادر (مرضعه) به عنوان ضابطه نشر حرمت معرفی شده است ولی منشأ این رشد و نمو در فقه و همچنین قانون مدنی شیر است نه مواد درونی دیگری که کودک در مراحل جنینی در رحم مادر جانشین از آن استفاده می‌کند. ثانیاً، باید تمامی شرایطی که در فقه و قانون برای تحقق خویشاوندی رضاعی عنوان شده است، رعایت گردد تا بتوان خویشاوندی رضاعی را جاری دانست و اگر برخی از این شرایط رعایت نگردد (مثلاً شیر از پستان مادر مکیده نشده باشد)، هرچند تغذیه کودک به حدی باشد که رویش گوشت و محکم‌شدن استخوان کودک را سبب شود، باز هم خویشاوندی رضاعی بین مرضعه و کودک به وجود نمی‌آید. به عبارت دیگر، این موضوع نشانگر آن است که آنچه جهت ایجاد خویشاوندی رضاعی مدنظر شارع مقدس و قانون‌گذار بوده صرف رشد گوشت و محکم‌شدن استخوان و نمو جسمانی کودک نبوده و تحقق شرایط خاصی را برای

ایجاد خویشاوندی رضاعی مورد توجه داشته است (شهیدی، ۱۴۰۰، ص. ۱۳۹) که در بحث رحم اجاره‌ای هیچ‌یک از آن‌ها وجود ندارد. ثالثاً، استنادنمودن به قیاس اولویت شریاطی دارد که در موضوع مورد بحث با توجه به تفاوت‌هایی که بین ایجاد خویشاوندی رضاعی در اثر نوشیدن شیر و رشد و نمو کودک در رحم مادر جانشین وجود دارد، تمسک به مفهوم موافق به ادعای اولویت صحیح به نظر نمی‌رسد. رابعاً، اصل بر عدم قرابت است و در موضوع مورد بحث چون تردید وجود دارد که بین مادر جانشین و کودک، رابطه خویشاوندی رضاعی وجود دارد یا خیر؛ با توجه به آنکه دلیل خاصی وجود ندارد، باید به اصل عدم قرابت و خویشاوندی مراجعه شود (گواهی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۷).

ج- بین مادر جانشین و کودک، با رعایت شرایط ماده ۱۰۴۶، رابطه رضاعی است طرفداران این دیدگاه بر این باورند که بین مادر جانشین و کودک متولدشده از روش رحم جایگزین، هیچ رابطه‌ای اعم از نسبی و رضاعی وجود ندارد، مگر اینکه بعد از تولد، مادر جانشین، کودک را با همان شرایط رضاع شیر دهد که در این حالت، وی مادر رضاعی کودک محسوب می‌شود و با فرزندان این زن، رابطه برادر و خواهر رضاعی پیدا می‌کند (رضانیا معلم، ۱۳۸۶، ص. ۳۰۴). این دیدگاه نیز اگرچه در ابتدا صحیح به نظر می‌رسد، با دقت در شرایط تحقق خویشاوندی رضاعی، نادرست بودن آن نمایان می‌گردد، زیرا یکی از اساسی‌ترین شرایط تحقق رضاع که در فقه و قانون مورد تأکید قرار گرفته آن است که مقدار شیری که طفل خورده است باید از یک زن و شوهر باشد، درحالی‌که در موضوع مورد بحث، اسپرم متعلق به شوهر زن صاحب تخمک می‌باشد و اوست که پدر کودک به حساب می‌آید. در واقع، شیر موجود در سینه مادر جانشین، شیر شوهر صاحب رحم و فرزندی که از اسپرم او به وجود آمده، نیست تا شرایط تحقق خویشاوندی رضاعی فراهم باشد و به این ترتیب، هیچ رابطه‌ای، اعم از نسبی و رضاعی بین زن صاحب رحم و شوهر او یا کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای به وجود نمی‌آید (قبله‌ای خویی، ۱۳۸۷، ص. ۲۲۴). استدلال مذکور در مورد مادر جانشین سستی کاربرد ندارد. در جانشینی سستی رحم، با توجه به اینکه از تخمک مادر جانشین در بارداری استفاده می‌گردد، وی مادر قانونی و ژنتیکی کودک به شمار می‌رود. همچنین، اگر از اسپرم پدر متقاضی استفاده گردد، به سبب وجود رابطه ژنتیکی با کودک، او پدر قانونی و ژنتیکی کودک به شمار می‌رود.

۳-۲- دیدگاه مخالفان وجود رابطه رضاعی بین کودک و مادر جانشین

عده‌ای از فقیهان و حقوق‌دانان معتقدند که چون برای تحقق خویشاوندی رضاعی باید شرایط خاصی که در فقه و ماده ۱۰۴۶ ق.م. ذکر شده رعایت گردد و در بحث رحم اجاره‌ای هیچ‌یک از این شرایط محقق نیست؛ پس، قیاس این دو با هم قیاس مع الفارق است. بنابراین، هیچ رابطه رضاعی بین کودک و مادر جانشین وجود ندارد (احمدی، ۱۳۸۵، ص. ۷۴).

در رد این دیدگاه چنین استدلال شده است که اگرچه شرایط تحقق خویشاوندی رضاعی در رحم جایگزین موجود نیست، چون ملاک نشر حرمت از جمله رشد گوشت و محکم‌شدن استخوان با شدت بیشتر در مورد باروری به روش رحم جایگزین وجود دارد، پس بین کودک متولدشده از روش رحم جایگزین

و مادر جانشین رابطه خویشاوندی رضاعی وجود دارد (ساعدی، ۱۳۸۷، ص. ۶۳). همچنین، معینی فر و حاجی‌علی (۱۳۸۹، ص. ۱) آن دسته از فقهای امامی را که معتقدند کودک شبیه‌سازی شده فاقد پدر است چون در تماس جنسی از نطفه پدر به وجود نیامده است، نقد کرده‌اند. آنان دیدگاه فقهای اهل سنت را که طفل شبیه‌سازی شده در خارج از رابطه زوجیت را والدالزنا تلقی می‌کند، نیز منطقی ندانسته و تأکید نموده‌اند که طفل مزبور باید حداقل به یکی از طرفین ملحق گردد تا از حقوق قانونی برخوردار شود.

با توجه به دیدگاه‌های مطرح‌شده در انتهای این بخش، باید گفت: استدلال‌های موافقان و مخالفان ایجاد رابطه خویشاوندی رضاعی بین مادر جانشین و کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای، به‌شرحی که گفته شد، دارای نقاط ضعف و قوت است، اما باید به این نکته هم توجه داشت که از یک سو، با نظر به اثر مهم خویشاوندی رضاعی که ایجاد محرمیت می‌باشد و از سوی دیگر، با توجه به رشد روزافزون استفاده از روش رحم اجاره‌ای در درمان ناباروری، لازم است که قانون‌گذار در این مورد تعیین تکلیف نماید تا از بروز بسیاری از مشکلات در آینده جلوگیری شود.

نتیجه‌گیری

در رحم اجاره‌ای، صاحب اسپرم قطعاً پدر طفل می‌باشد و از طرف مادر نیز زن صاحب تخمک مادر قانونی محسوب می‌شود. با اثبات نسب پدری و مادری برای طفل، مشروعیت او ثابت شده و از کلیه حقوق مربوط به نسب برخوردار می‌گردد. صاحب رحم نیز هرچند قرابت نسبی با طفل ندارد ولی موجب برقراری نوعی قرابت ولو تحت عنوان خاص و ابداعی، مثل قرابت خونی که آثار خاصی از قبیل ممنوعیت نکاح را دنبال خواهد داشت، می‌شود. زن صاحب رحم با کودک بیگانه نیست و شیر حاصل از این حمل، مناسب‌ترین غذا برای کودک به حساب می‌آید که در صورت تغذیه کودک از این شیر، قرابت رضاعی برقرار می‌شود و اگر فرض شود طفل از شیر این زن استفاده نکند و رضاع ظاهری مصداق نیابد، با توجه به فلسفه رضاع می‌توان گفت این کودک از خون صاحب رحم ماه‌ها تغذیه کرده و گوشت و استخوان و پوست او از خون این زن تشکیل شده است. بنابراین، به کمک وحدت ملاک یا استناد به مفهوم اولویت حکم قرابت رضاعی در این خصوص جاری خواهد شد.

پیشنهاد می‌شود قانون‌گذار با وضع قانون، فصل جدید و مستقلی برای قرابت ناشی از رحم اجاره‌ای ایجاد نماید و اگرچه مادر جانشین، بنا به دلایلی که ذکر شد، از لحاظ محرمیت و مانعیت نکاح حکم مادر رضاعی را ندارد، از حیث آثار و تبعات آن دو را یکسان فرض نماید. در تأیید این موضوع به نظر برخی از مراجع تقلید چون آیت‌الله صافی گلپایگانی (۱۴۱۷ق، ج. ۲، ص. ۱۷۷) نیز می‌توان اشاره نمود که معتقدند بین مادر جانشین و کودک متولدشده از روش رحم اجاره‌ای هیچ رابطه رضاعی وجود ندارد، اما بهتر است به لحاظ استفاده جنین از خون رحم، احکام و آثار رضاع بین کودک و مادر جانشین اعمال گردد.

منابع

- احمدی، احمد. (۱۳۸۵). تحلیل روش‌های نوین کمک باروری. *فصلنامه عدالت*، سال دوم، (۶).
- حاجی عزیزی، بیژن و قفقازی الاصل، شهرزاد. (۱۳۹۴). مطالعه تطبیقی وضعیت نسب طفل متولد از رحم جایگزین در حقوق ایران و آمریکا. *فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی*، (۱۳).
- حر عاملی، محمدبن الحسن. (۱۴۱۴ق). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: مؤسسه آل البیت.
- حکیم، سید محسن. (۱۴۰۰ق). *منهاج الصالحین* (ج. ۲). بیروت: دارالتعارف.
- حمدالهی، عاصف و روشن، محمد. (۱۳۹۳). *بررسی تطبیقی فقهی و حقوقی قرارداد استفاده از رحم جایگزین*. تهران: مجد.
- رخشنده‌رو، هامیرا. (۱۳۸۷). قرارداد استفاده از رحم جایگزین (برگرفته از مجموعه مقالات رحم جایگزین). تهران: سمت.
- رزم‌خواه، نجمه. (۱۳۹۹). نسب کودکان متولدشده از رحم اجاره‌ای؛ مطالعه تطبیقی در حقوق موضوعه ایران و ترکیه. *فصلنامه پژوهش‌های حقوقی بهار*، (۴۱).
- رضانیا معلم، محمدرضا. (۱۳۸۶). *باروری‌های پزشکی از دیدگاه فقه و حقوق*. تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ساعدی، سحر. (۱۳۸۷). احکام وضعی رحم جایگزین (برگرفته از مجموعه مقالات رحم جایگزین). تهران: انتشارات سمت.
- شاکری، بلال. (۱۳۹۶). بررسی فقهی استفاده از رحم اجاره‌ای. *فصلنامه فقه اهل بیت بهار*، (۸۹).
- شهیدی، مهدی. (۱۴۰۰). *حقوق مدنی: تشکیل قراردادها و تعهدات* (ج. ۱). تهران: انتشارات مجد.
- صادقی مقدم، محمدحسن. (۱۳۸۵). مبانی فقهی و بایسته‌های قانون نحوه اهدای جنین به زوجین نابارور. مجموعه *مقالات اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری*. تهران: انتشارات سمت.
- صافی گلپایگانی، لطف الله. (۱۴۱۷ق). *جامع الاحکام* (چاپ چهارم). قم: دفتر آیت الله العظمی صافی گلپایگانی.
- علوی قزوینی، سید علی. (۱۳۸۰). آثار حقوقی تلقیح مصنوعی انسان (برگرفته از مجموعه مقالات روش‌های نوین تولیدمثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق). تهران: انتشارات سمت.
- قاسم‌زاده، سیدمرتضی. (۱۳۸۷). قرارداد‌های رحم جایگزین (دایگی پیش از تولد) در حقوق ایران. *فصلنامه باروری و ناباروری*، پیاپی ۳۵، (۲).
- قبله‌ای خویی، خلیل. (۱۳۸۴). بررسی احکام وضعی کودکان ناشی از اهدای گامت در رابطه با توارث. *اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری (مجموعه مقالات)*. تهران: پژوهشکده ابن سینا و سمت.
- قبله‌ای خویی، خلیل. (۱۳۸۷). *مسائل مستحدثه*. تهران: انتشارات سمت.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۴۰۰). *دوره حقوق مدنی خانواده: نکاح و طلاق، روابط زن و شوهر*. تهران: انتشارات گنج دانش.
- گواهی، زهرا. (۱۳۸۷). بررسی احکام وضعی استفاده از رحم جایگزین (برگرفته از مجموعه مقالات رحم جایگزین). تهران: انتشارات سمت.
- معینی‌فر، محدثه و حاجی‌علی، فریبا. (۱۳۸۹). نسب طفل شبیه‌سازی‌شده در نظام حقوقی اسلام. *دوفصلنامه فقه و حقوق خانواده*، دوره ۱۵، (۵۲).
- مهرپور، حسین. (۱۳۷۶). نگرشی به وضعیت حقوقی و شرعی باروری مصنوعی. *مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه بهشتی*، (۱۹/۲۰).
- نجفی، محمدحسن. (۱۳۹۷). *جوهر الاحکام فی شرح شرایع الاسلام* (ج. ۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.

References

- Ahmadi, Ahmad. (1385 Sh. / 2006 AD). “Tahlil-e Ravish-hā-ye Nowīn-e Komak-i Bārvārī” [Analysis of New Assisted Reproductive Methods]. *Faslnāmeḥ-ye ‘Edālat*, 2.6. (in Persian)
- Hājī ‘Azīzī, Bījan and Qafqāzī al-Asl, Šahrzād. (1394 Sh. / 2015 AD). “Moṭāle‘eh-ye Tatbīqī Vaz‘iyat-e Nasab-e Tifl-e Motlūd az Raḥm-e Jaaygozin dar Ḥuqūq-e Īrān va Āmrikā” [Comparative Study on the Parentage of Children Born from Surrogate Mothers in Iranian and American Law]. *Faslnāmeḥ-ye Pazhūhesh-e Ḥuqūq-e Khuṣūṣī*, (13). (in Persian)
- Ḥarr ‘Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1414 AH / 1993 AD). *Wāsi‘ al-Shī‘ah ilā Taḥṣīl Mas‘il al-Sharī‘ah*. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt. (in Arabic)
- Ḥakīm, Sayyid Muḥsin. (1400 AH / 1980 AD). *Minḥāj al-Šāliḥīn* (vol. 2). Beirut: Dār al-Ta‘ārif. (in Arabic)
- Ḥamdullāhī, ‘Āṣif and Rowshan, Muḥammad. (1393 Sh. / 2014 AD). “Barrasi-ye Tatbīqī Fiqhī va Ḥuqūqī-ye Qarārdādh-e Estefāde az Raḥm-e Jaaygozin” [Comparative Jurisprudential and Legal Study on Surrogacy Contracts]. Tehran: Nashr-e Majd. (in Persian)
- Rakhshandeh-rū, Hāmīrā. (1387 Sh. / 2008 AD). *Qarārdādh-e Estefāde az Raḥm-e Jaaygozin* [Contract for Surrogate Motherhood]. Tehran: Nashr-e Samt. (in Persian)
- Razmkhāh, Najmeh. (1399 Sh. / 2020 AD). “Nasab-e Kudakān-e Motlūdsheodeh az Raḥm-e Ījārī; Moṭāle‘eh-ye Tatbīqī dar Ḥuqūq-e Mawḏū‘eh-ye Īrān va Torkiyeh” [Parentage of Children Born from Surrogacy; Comparative Study in Iranian and Turkish Substantive Law]. *Faslnāmeḥ Pazhūhesh-hā-ye Ḥuqūqī Bahār*, (41). (in Persian)
- Rezāniyā Mo‘allem, Muḥammad Riḍā. (1386 Sh. / 2007 AD). *Bārvārī-hā-ye Pezeshkī az Nīgāh-e Fiqh va Ḥuqūq* [Medical Fertilization from the Perspective of Jurisprudence and Law]. Tehran: Pazhūheshgāh ‘Ulūm wa Farhang Islāmī. (in Persian)
- Sā‘adī, Sahar. (1387 Sh. / 2008 AD). *Aḥkām Waḍ‘ī-ye Raḥm-e Jaaygozin*. In *Majmū‘eh Maqālāt-e Raḥm-e Jaaygozin*. Tehran: Nashr-e Samt. (in Persian)
- Shakerī, Bilāl. (1396 Sh. / 2017 AD). “Barrasi-ye Fiqhī Estefāde az Raḥm-e Ījārī” [Jurisprudential Review on Surrogacy]. *Faslnāmeḥ-ye Fiqh Ahl al-Bayt*, Bahār, (89). (in Persian)
- Shahīdī, Maḥdī. (1400 AH / 1980 AD). *Ḥuqūq-e Madanī: Tashkīl-e Qarārdādhā va Ta‘ahhudāt* (vol. 1). Tehran: Nashr-e Majd. (in Persian)
- Šādeqī Muqaddam, Muḥammad Ḥasan. (1385 Sh. / 2006 AD). *Mabānī Fiqhī va Bāyesteh-hā-ye Qānūn-e Navḥ-e Ehdā-ye Janīn beh Zawjayn-e Nābārūr*. In *Majmū‘eh Maqālāt-e Ehdā-ye Gāmat wa Janīn dar ‘Ilāj-e Nābārūrī*. Tehran: Nashr-e Samt. (in Persian)
- Šāfi Golpayegānī, Luṭfollāh. (1417 AH / 1997 AD). *Jāmi‘ al-Aḥkām* (4th ed.). Qom: Daftar Āyatullāh al-‘Uzmā Šāfi Golpayegānī. (in Persian)
- ‘Alavī Qazvīnī, Sayyid ‘Alī. (1380 Sh. / 2001 AD). “Āthār-e Huqūqī-ye Talqīh-e Mašnū‘-e Ensān”. In *Majmū‘eh Maqālāt-e Ravish-hā-ye Nowīn tolīd-e Nafarī az Nīgāh-e Fiqh va Ḥuqūq*. Tehran: Nashr-e Samt. (in Persian)
- Qāsimzādeh, Sayyid Murtaḍā. (1387 Sh. / 2008 AD). “Qarārdādh-hā-ye Raḥm-e Jaaygozin (Dayḡī Piśh az Tavalod) dar Ḥuqūq-e Īrān” [Surrogacy Contracts (Gestational Agreements) in Iranian Law]. *Faslnāmeḥ-ye Bārvārī va Nābārvārī*, 35(2). (in Persian)

- Qiblah'ī Khūyī, Khalīl. (1384 Sh. / 2005 AD). "Barrasi Ahkām-e Waḍ'ī-ye Kudakān-e Nāshi az Ehdā-ye Gāmat dar Rabbete bā Tavāruth." In *Ehdā-ye Gāmat wa Janīn dar 'Ilāj-e Nābārūrī* (Majmū'eh Maqālāt). Tehran: Pazhūheshkadah Ibn Sīnā va Samt. (in Persian)
- Qiblah'ī Khūyī, Khalīl. (1387 Sh. / 2008 AD). *Masā'il-ye Mustahdathah*. Tehran: Nashr-e Samt. (in Persian)
- Kātūzīyān, Nāṣir. (1400 AH / 2020 AD). *Dowreh-ye Huqūq-e Madanī Khānevādeh: Nikāh wa Ṭalāq, Ravābiṭ Zan va Shouhar*. Tehran: Intishārāt Ganj Dānesh. (in Persian)
- Gavāhī, Zahra. (1387 Sh. / 2008 AD). "Barrasi-e Ahkām waḍ'ī-ye Estefāde az Raḥm-e Jaaygozin." In *Majmū'eh Maqālāt Raḥm-e Jaaygozin*. Tehran: Nashr-e Samt. (in Persian)
- Mo'inīfar, Muḥaddathah, and Hājī' Alī, Farībā. (1389 Sh. / 2010 AD). "Nasab-e Ṭifl-e Šabih-sāzī-shodeh dar Nizām-e Huqūqī-ye Islām." *Dū Faslnāmeḥ-ye Fiqh wa Huqūq-e Khānevādeh*, 15(52). (in Persian)
- Mehrpūr, Ḥusayn. (1376 Sh. / 1997 AD). "Negarshī be Vaz'iyat-e Huqūqī va Shar'ī-ye Bārvārī Mašnū'ī." *Majallah-ye Tahqīqāt-e Huqūqī Dānškadah-ye Huqūq-e Shāhid Beheshī*, 19/20. (in Persian)
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1397 Sh. / 2018 AD). *Jawāhir al-Ḥukam fī Sharḥ Sharā'i al-Islām* (vol. 4). Qom: Daftar Intishārāt Islāmī, affiliated with Jāmi'at al-Mudarrisīn Ḥawzah 'Ilmiyyah Qom. (in Persian)